

Анотація

У статті робиться наголос на необхідності зміцити існуючу концептуальну основу ставлення до неповнолітніх злочинців з суто каральної на відпову, реституційну та реінтегративну.

Ключові слова: відповний, реституційний, інтегративний, підліток.

Summary

The concept of restorative and reintegrative justice for juveniles is the subject of this article. Author stresses that ideas of retribution, reconciliation and compensation should be the main concepts in juvenile crime prevention ideology.

Keywords: retribution, reconciliation, compensation, juvenile.

УДК 343.915

В. М. Мельничок

**КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ
КРИМІНОГЕННОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ**

Процес формування неповнолітніх як об'єктів суспільних відносин і до становлення їх як суб'єктів таких відносин є складним та багатограним. У результаті цього процесу людина набуває самосвідомості, формується як соціально орієнтований член суспільства. Соціалізація в свою чергу відбувається під впливом різноманітних факторів соціального середовища відповідно до функціонування певних соціально-психологічних механізмів засвоєння інформації. Критерієм соціалізації є вік, а вік за своєю суттю є поняттям суспільно-історичним.

Оскільки процес формування особи з самого початку є соціальним, зрозуміло, що він залежить від бажання та можливостей суспільства створити цього суб'єкта.

Для того щоб певною мірою контролювати, а також впливати на процес формування особи, необхідно чітко уявити собі основні інститути соціалізації, їх можливості та тенденції розвитку за сучасних умов.

Дослідженням вказаної проблеми займалися вчені юристи та психологи. Серед них такі провідні фахівці, як С. А. Тарарухін, С. Л. Рубінштейн, В. И. Ковальов, А. Н. Леонт'єв, К. Е. Ігошев, В. І. Кудрявцев, І. Г. Філановський, С. В. Гончаренко, Т. М. Арсенюк.

За останні роки відбулися суттєві зміни в психофізичному та соціальному розвитку неповнолітніх, що в свою чергу вплинуло на мотивацію їх поведінки, в тому числі і злочинної. Якщо в минулому столітті злочини проти власності вчинялися, в домінуючій більшості випадків, з мотивів солідарності з друзями, бажанням самоствердження, то на сьогодні домінуючою є корислива мотивація.

Для насильницької злочинності неповнолітніх останнім часом характерними є елементи жорстокості, знущання над жертвою, використання вогнепальної та холодної зброї, психотропних та сильно діючих речовин.

Неповнолітні злочинці — це переважно особи з антисоціальною спрямованістю і схильністю до стійких стереотипів антисоціальної поведінки.

Однією з особливостей підліткової злочинності є її психологічний механізм наслідування дорослих, що широко «рекламується» останніми, в тому числі через засоби масової інформації з журналістським та художнім оформленням, з використанням соціальних психологічних прийомів впливу.

Існує думка, що громадян, які не порушують заборони, що містяться в кримінально-правових нормах, можна поділити на дві групи. Першу — становлять люди, які не скоюють злочинів через усвідомлення ними того, що подібні дії суперечать інтересам суспільства, отже і їхнім особистим інтересам. До другої групи належать люди, що не скоюють злочинів саме через страх перед можливістю настання певних негативних наслідків, які можуть настати при здійсненні ними кримінально-протиправних дій: притягнення до кримінальної відповідальності і призначення покарання, осуд з боку оточення, втрата довіри і т. д.

Говорячи про потреби як про першопричини поведінки людини, необхідно зазначити, що в основі конкретних дій індивіда може лежати не лише одна потреба, а й їхня сукупність. Детермінація конкретної поведінки декількома потребами відбувається тоді, коли потреби, що є у людини, зіставляються одна з одною в даній ситуації, коли, здійснюючи який-небудь вчинок, людина може задовольнити відразу ж декілька своїх потреб одночасно. У такому випадку наявність декількох зіставлених усвідомлених потреб у індивіда тільки укріплює його рішучість зробити якісь конкретні дії.

Таким чином, в основі довільної активності людини лежать усвідомлені потреби, що визначають загальну мету у вигляді матеріального об'єкта або рівня виконання чи результату, досягнення якого прагне людина, і спонукають її діяти для досягнення цієї мети.

Отже, особа усвідомлює і починає переживати потребу, що є у неї, тим самим визначаючи загальну мету поведінки, тобто уявлення про те, що їй необхідно мати, що їй необхідно зробити, щоб задовольнити свою потребу. У разі актуалізації матеріальної потреби ця загальна мета виявляється, скажімо, у вигляді бажання мати певні матеріальні блага або бажання мати гроші для їх придбання.

Таким чином, виділені як гіпотетичний конструкт психічні утворення виконують у процесі мотивації такі функції: визначають тип поведінки людини, спонукають її діяти певним чином для задоволення потреби, що переживається нею, для досягнення поставленої перед собою мети. Такі утворення надають усвідомленій потребі, що є у людини, якостей конкретного предмета і тим самим відіграють істотну роль у процесі мотивації.

Мотиви, що дають змогу вибрати між різними варіантами дії, виникають на основі поглядів, що склалися у людини, на світ, уявлень про добро і зло і т. д., іншими словами, на основі її внутрішніх настанов, системи її ціннісних орієнтацій. Вони формуються у людини в процесі становлення особи і характеризуються відносною стійкістю в часі, перебуваючи в потенційному стані. Звичай-

но, при зміні світогляду людини, при ухваленні нею нових життєвих принципів (що цілком можливо) змінюються і зазначені психічні утворення.

Таким чином, стійкі мотиви, що детермінують антисоціальну поведінку особи, здебільшого, антисоціальні за своєю суттю, оскільки людина усвідомлює, що обирає тип поведінки, що не схвалюється суспільством. Підставами для надання властивостей антисоціальності стійким психічним утворенням, які спонукають індивіда обирати антисоціальний шлях задоволення своїх потреб, можуть бути дві умови. По-перше, суспільство має визнавати дану поведінку антисоціальною шляхом закріплення цього в нормах моралі й інших соціальних нормах, або неправомірною — шляхом вказівки про це в законі. І, по-друге, сама людина має усвідомлювати, що обраний нею тип поведінки є антисоціальним.

Якби не були зовнішні обставини скоєння злочину, особа переступає заборонену межу, обирає неправомірний тип поведінки, в першу чергу, тому, що її ціннісні орієнтації дозволяють їй це зробити. Закон не допускає скоєння злочину в будь-яких випадках. Кожна людина в складній життєвій ситуації або ситуації, сприятливій для здійснення правопорушення, неминуче встане перед вибором засобів задоволення своїх потреб. І якщо перевагу буде надано злочинному способу виходу з даної ситуації, то психічні утворення, що послужили причиною вибору неправомірного шляху задоволення потреби, за своєю суттю будуть антисоціальні, звичайно, за наявності розглянутих вище умов.

В основі вибору неповнолітнього того або іншого типу поведінки в рамках задоволення однієї і тієї самої потреби (або потреб) лежить мотивоване, наявне і в потенційному стані, що сформувався на основі ціннісних орієнтацій, соціальних настанов, світогляду, і таке, що актуалізувалося в результаті взаємодії з об'єктивними умовами ситуації, діяння. При злочинній поведінці особи, за умови усвідомлення нею цього факту, таке психічне утворення характеризується певним ступенем антисоціальності.

У психології особи злочинця розрізняють певного роду дефекти: 1) дефекти індивідуальної правосвідомості; соціально-правова дезінформованість; правовий нігілізм; соціально-правовий цинізм; соціально-правове безкультур'я; 2) патологія сфери потреб особи; 3) дефекти в особистісних настановах; 4) дефекти психічного розвитку [5].

У сучасній кримінальній психології розглядають також певний причинний комплекс особи неповнолітнього злочинця, до якого належать такі чинники:

1) соціальні (нестабільність суспільства, несприятлива соціально-психологічна атмосфера у ньому, соціальна незахищеність та ін.);

2) політичні (відсутність розвинутої демократії, корумпованість з ознаками анархії, починаючи з верхніх елементів влади);

3) ідеологічні (відсутність ідейності, бездуховність);

4) моральні;

5) економічні;

6) соціально-побутові та інші.

Спроба дослідження типів злочинців, в т.ч. неповнолітніх, була зроблена італійським лікарем-психіатром Ч. Ломброзо, який вивчав засуджених в місцях

позбавлення волі. Він і його послідовник Е. Феррі розрізняли такі типи злочинців: 1) природжених; 2) злочинців унаслідок божевілля; психопатів та інших, що страждають на психічні аномалії; 3) злочинців із пристрасті; 4) випадкових; 5) звичних [9].

Патріарх антропологічної школи кримінального права Ч. Ломброзо стверджував, що злочинний тип особистості можна розрізнити за специфічними фізичними і психічними ознаками.

Досить цікавою видається класифікація особистостей, запропонована психологом О. Ф. Лазурським. При визначенні типів він виходив з: 1) природних психологічних можливостей; 2) особливостей соціального пристосування особистості до дійсності. Причому відповідно до цих ознак він визначив три рівні особистостей: нижчий, середній і вищий. На кожному рівні виділяються так звані чисті типи, змішані і спотворені.

Поведінка людини в конкретній ситуації мотивується не будь-якими або всіма можливими мотивами, а тим, найсильнішим, мотивом в їх ієрархії, який за даних умов найбільше пов'язаний з перспективою досягнення відповідного цільового стану. Такий мотив активізується, стає дієвим. При цьому одночасно можуть активізуватися й інші мотиви, підпорядковані йому, або ті, що перебувають з ним у конфлікті.

Під мотивацією розуміється спонукання до дії певним мотивом. Мотивація розуміється як процес і як результат цього процесу. У першому вигляді мотивація є процесом вибору між різними можливими діями, процес, що регулює, спрямовує дію на досягнення специфічних для даного мотиву цільових станів і що підтримує цю спрямованість. Результатом даного процесу виступає не сама діяльність людини. Діяльність складається з окремих функціональних компонентів — сприйняття, мислення, навчання, відтворення знань, мови або моторної активності, а вони, у свою чергу, володіють власними накопиченими у ході життя запасами можливостей (умінь, навичок, знань). Від мотивації залежить, як і в якому напрямі будуть використані різні функціональні здібності. Тому вважається доцільним виділити таке психічне утворення, що було би підсумком процесу мотивації і містило би в собі всі основні елементи, що належать до структури мотивації (потреба, мотив, мета, конкретний спосіб реалізації задуманого). Таким міг би виступати термін «спонукання».

Мотивація не є єдиним процесом, рівномірно від початку і до кінця пронизаним актом поведінки. Вона складається з різнорідних процесів, що здійснюють функцію саморегуляції в окремі фази акту поведінки: процесу усвідомлення потреби і постановки загальної мети поведінки, процесу актуалізації мотиву і вибору типу поведінки, процесу вибору конкретного об'єкта і (або) конкретного способу поведінки. Безумовно, зазначені процеси є гіпотетичними, оскільки об'єктивно виявити їх межі неможливо.

Мотивація пояснює цілеспрямованість поведінки, яку можна спостерігати, коли одна і та сама людина намагається досягти одну і ту саму мету абсолютно різними способами. У разі, коли безпосередня спроба досягнення мети натрапляє на перешкоду, обирається інший шлях.

Таким чином, суть мотивації полягає у виборі між різними можливостями, і лягає саме на поняття мотиву як основного елемента мотивації.

До недавнього часу в психологічній літературі, присвяченій проблемі мотивації (а в юридичній літературі і тепер), під мотивом розумілася спонука до дії. І це не випадково, адже основною функцією мотиву є спонука поведінки. При цьому, за даними сучасної психології, мотив, що актуально переживається як прагнення до чого-небудь, безпосередньо поведінку не викликає. Функція спонуки поведінки становить суть мотиву, але лише як потенція, як готовність до дії. Потенційні ж мотиви стають такими, що реально діють за певних умов [3].

Нерідко мотиви позначаються як бажання, прагнення, інтереси [10]. Але останні в сучасному трактуванні означають фактично не вид мотиву, а лише етапи виникнення, становлення і розвитку існуючої мотивації.

Викликає сумнів ототожнення мотиву з емоціями [18]. Емоції — безпосередні переживання, що супроводжують окремі життєво важливі ситуації, мають короточасну дію. Емоції виражають оціночне ставлення до явищ, що відбиваються і справляють певний вплив на ступінь вираження мотиву, але змістовна сторона мотиву не змінюється під їх дією [2]. Наприклад, людина стає свідком насильства відносно близької їй людини і в стані сильного душевного хвилювання, викликаного діями насильника, позбавляє останнього життя. На перший погляд може здатися, що поведінку людини в даному випадку спонукали лише її емоції, що виникли, коли вона стала свідком такого насильства. Насправді ж мотивами її поведінки можуть бути, припустимо, помста, припинення протиправних дій, тобто такі психічні явища, які виражають змістовну сторону мотивації.

У деяких випадках емоції стають потребою і набувають мотиваційного значення. Йдеться про прагнення окремих людей до переживань тривоги, ризику і т. п.

Як мотиви не можуть виступати і почуття [1], оскільки останні є однією з основних форм переживання людиною свого ставлення до предметів і явищ дійсності. На відміну від ситуативних емоцій, що відображають суб'єктивне значення предметів у конкретних умовах, що склалися, почуттям притаманна відносна стійкість і вони є суб'єктивною формою існування потреб.

Почуття на відміну від мотивів не спонукають самі по собі до дій, вони є лише певною формою існування мотивів. Мотиви стають реальними спонуками тільки як предмет стійких відчуттів [6].

Мотиви спонукають поведінку під час різних психічних станів людини. Термін «психічний стан» використовується для умовного виділення в психіці індивіда відносно-статичного моменту. Психічні стани зазвичай короточасні, мотиви ж можуть спрямовувати поведінку людини протягом тривалого часу.

Викликає сумніви ототожнення мотиву зі стимулом до певної поведінки, тобто із зовнішньою дією на особу, або з предметом потреби. Зовнішня мотивація тут відсутня, тому стимули можуть лише сприяти зміні мотивації, зумовлювати динаміку психічних станів особи і бути причиною зміни одного психічного стану іншим, але самими мотивами бути не можуть. З іншого боку, не

всі потреби предметні. Наприклад, при задоволенні естетичної потреби дії можуть бути цінністю самі по собі.

В юридичній літературі іноді висловлюється думка, що визначає антигромадську настанову як єдину передумову правопорушення [7]. При цьому настанова являє собою суб'єктивні орієнтації індивіда як члена соціальної групи (або суспільства) на ті або інші цінності, приписуючи йому певні соціально прийняті способи поведінки. Іншими словами, настанова — це зайнята особою позиція, а не мотиви поведінки.

Проте більшість психологів і філософів, що вивчають проблеми особи, вважають, що справжні мотиви поведінки усвідомлюються далеко не повністю і не завжди, в усякому разі під час вчинення дій [4]. Змістовна сторона мотиву не завжди адекватно відображається у свідомості, а іноді і зовсім в ній не фіксується. Для того щоб забезпечити внутрішній душевний комфорт, люди вважають за краще не помічати справжніх мотивів своєї поведінки, пояснюючи її собі іншими (тобто формулюючи) «благородними» спонуками. Неважко відзначити, що в наведених поняттях мотив підміняється мотивуванням, що не одне і те саме. Людина іноді схильна виправдовувати або невірно пояснювати мотиви своїх вчинків.

Закономірною виникає запитання: чому поведінка різних людей така різна навіть у тому випадку, коли вони діють заради задоволення однієї і тієї самої потреби? «Цілком очевидно, що суть проблеми полягає не в змісті потреб, а у формі і засобах їх задоволення» [8], хоча потреба, безумовно, відіграє не останню роль в ініціюванні поведінки людини. Тому, можливо, що в поняття мотиву окрім усвідомленої потреби необхідно включати й інші психічні явища, які в своїй сукупності виступають як суб'єктивні причини конкретної поведінки індивіда.

Зовнішньою мотивацією стали називати детермінацію поведінки фізіологічними потребами і стимуляцією середовища, а внутрішньою мотивацією — зумовленість поведінки факторами, безпосередньо не пов'язаними з впливом середовища і фізіологічними потребами середовища. Внутрішньо мотивована поведінка здійснюється заради себе самої. А зовнішній мотив актуалізується тоді, коли головною причиною діяльності є отримання чогось, що перебуває поза цією діяльністю (грошей, слави, влади тощо).

Процесуальний мотив — це завжди стан «радості», задоволення від своєї справи. А коли діяльність спонукається матеріальними благами (корислива злочинність), соціальними факторами (статусом, престижем, владою тощо), то вона є зовнішньо мотивованою.

Процесуальні, внутрішньо мотивовані, форми активності створюють враження відсутності мети, спрямованості на процес, а не на результат діяльності.

Зовнішньо ж мотивованим виявляється все, спрямоване на досягнення кінцевого результату чи мети.

Теорія і практика судової психології і судово-психологічної експертизи у відповідності з предметом і колом вирішуваних завдань розробили комплекс оновлених питань, що підлягають встановленню при проведенні судово-психо-

логічної експертизи. Така експертиза може бути призначена для вирішення питань, серед яких слід виділити три групи:

- питання, пов'язані з психічними властивостями особи;
- питання, що стосуються впливу на психіку різноманітних умов і пов'язаних з ним станів людини в момент розслідуваної події;
- питання, пов'язані з особливостями протікання психічних процесів у даної особи [12].

Таким чином, неможливо щодо кожного злочину окремо обґрунтовано довести, чому законодавець вважає, що кримінальна відповідальність за його вчинення повинна наставати саме з 16-, а не з 14-річного віку. Причини вибору неповнолітнім суб'єктом конкретного об'єкта посягання, конкретних засобів, конкретного способу вчинення злочину відрізняються і по усвідомленню потреб і по стійкості психіки, що впливають на основу вибору підлітком того чи іншого типу поведінки, а особливо в складі організованої групи чи злочинної організації.

І тому для криміналізації поведінки неповнолітніх з метою виконання вимог ст. 22 КПК України потрібне введення відповідної нормативної конструкції, яка характеризує певні психічні утворення, що лежать в основі вибору ним конкретного об'єкта посягання та конкретного типу поведінки.

Література

1. Джекебаев У. С. Мотивация преступления и уголовная ответственность / У. С. Джекебаев, Т. Г. Рахимов, Р. П. Судакова. — Алма-Ата, 1987. — С. 58.
2. Зелинский А. Ф. Осознваемое и неосознваемое в преступном поведении. — Х., 1986. — С. 54.
3. Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельности. — М., 1988. — С. 64.
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1977. — С. 201.
5. Пирожков В. Ф. Кримінальна психологія. — М., 2001. — С. 17.
6. Психология: словарь. — М., 1990. — С. 445–446.
7. Сахаров А. Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР. — М., 1961. — С. 58–59.
8. Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступлений. — К., 1977. — С. 10.
9. Ферри С. Уголовная антропология и социализм. Проблемы преступности. — Х., 1924. — Сб. 2. — С. 31–32.
10. Филиновский И. Г. Социально-психологическое отношение субъекта к преступлению. — Л., 1970. — С. 46.
11. Харацишвили Б. В. Вопросы мотива поведения преступника в советском праве. — Тбилиси, 1963. — С. 94.
12. Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гопчаренка. — К.: Юріком Інтер, 2005. — С. 223.
13. Хавронюк М. Ознаки і поняття організованої групи та злочинної організації / М. Хавронюк, М. Мельник // Право України. — 2000. — № 4.
14. Мельник М. Реформування кримінального закону України: етап, тенденції та перспективи / М. Мельник, М. Хавронюк // Правова держава: щоріч. наук. пр. Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАП України. — К., 2001. — Вип. 12.

Анотація

У статті на основі аналізу характеристик девіантної поведінки підлітків зроблено висновок, що причини вибору неповнолітнім суб'єктом конкретного об'єкта посягання, конкретних засобів, конкретного способу вчинення злочину відрізняються і по усвідомленню потреб, і по стійкості

психіки, що впливають на основу вибору підлітком того чи іншого типу поведінки, а особливо в складі організованої групи чи злочинної організації.

Ключові слова: мотив, неповнолітній злочинець.

Summary

Juvenile deviant behavior analysis that the author made in this article shows that typical understanding of psychological processes and motives of deviance differs depending on the age of minors. That fact creates additional restrictions on the way of criminalizing juvenile delinquency.

Keywords: motive, juvenile delinquent.

УДК 343.9:343.43.001.71

В. М. Підгородинський

ЕВОЛЮЦІЯ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Сучасне міжнародне суспільство потерпає від багатьох злочинних проявів, серед яких не останнє місце займає торгівля людьми. Досить важко встановити, коли саме виникло це явище, однак однозначно відомо, що торгівля людьми виникла не сьогодні і історія її існування має дуже довге коріння. З метою більш ефективної боротьби з цим злочином вважаємо, що дуже корисно буде дослідити причини виникнення цього явища та еволюцію ставлення до нього з боку суспільства.

Торгівля людьми з самого початку її виникнення була досить міцно пов'язана з таким явищем, як рабство, в якому зазвичай опиняються потерпілі від цього злочину. Слід зазначити, що у самих первісних суспільствах, які вели звіроловний спосіб життя, рабства не існувало. Не зустрічається воно також і у пастуших племен, оскільки праця тут не дуже важка, а нагляд за рабами потребує серйозних примусових заходів. Але з часом, коли суспільство стає більш організованим, виникає необхідність в особливих заходах, спрямованих на те, щоб, по можливості, більш вигідно забезпечувати цю суспільну організацію їжею, виховувати дітей та ін. Рабство з'являється з появою землеробства і особливо розвивається у промисловому суспільстві [1, 36].

Отже, рабство і, відповідно, работоргівля не завжди існували. Як не парадоксально, вони були певним прогресом у розвитку суспільства, який виражався у тому, що воїни перестали вбивати і поїдати переможених, а почали використовувати їх як дешеву робочу силу. Для того щоб люди змогли до цього додуматися, повинні були скластися певні умови і, перш за все, можливість діставати від праці раба вигоду.

Ще однією причиною досить тривалого невпровадження рабства, з точки зору окремих істориків, було те, що у самих первісних людей усю важку роботу виконували жінки. В усіх первісних цивілізаціях жінка займала місце домашньої тварини. По суті, з нею поводитися як з рабинею. В самому ж рабстві потреби не відчувалося [2, 21].